

TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE TÜRK DÜŞÜNCESİ

Cilt 1

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e **SIYASÎ, İDARÎ VE SOSYAL** Düşünce Temsilcileri

Editör ve Yazar: Süleyman Hayri BOLAY

YAYIN NO.: 1228
Beşeri Bilimler No.: 085
ISBN: 978-605-320-133-5
© 1. Basım, Ekim 2015

TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE TÜRK DÜŞÜNCESİ - Cilt 1: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e **SIYASİ, İDARİ VE SOSYAL**
Düşünce Temsilcileri
Editör ve Yazar: Süleyman Hayri Bolay

Copyright 2015, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 20779
Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.'ye aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Dizi Editörü: Taliha Aslan -taliha@nobelyayin.com-

Sayfa Tasarım: Ahmet S. Baydar -ahmet@nobelyayin.com-
Redaksiyon: Atıla Arslan
Kapak Tasarım: Sevgi Pınar Özgen -pinar@nobelyayin.com-
Basım Sorumlusu: Halil Yeşil
Basım ve Cilt: Atalay Matbaacılık Sertifika No.: 15689
Büyük Sanayi 1 Cad. Elif Sok. No.:7/236-237 İskitler/ANKARA

Dağıtım: Volkan Kurt -volkankurt@nobelyayin.com- +90 312 418 20 10
Emrah Dursun -emrah@nobelyayin.com-
Çetin Erdoğan -cetin@nobelyayin.com-
Serhat Geçkaldı -serhat@nobelyayin.com-
Tanıtım: Sadık Küçükakman -sadik@nobelyayin.com-
Yavuz Şahin -yavuz@nobelyayin.com-
Onur Uysal -onur@nobelyayin.com-
Emre Akkuş -emre@nobelkitap.com-
e-satış: -esatis@nobelkitap.com-
Sipariş: -siparis@nobelyayin.com-

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Bolay, Süleyman Hayri.

Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi - Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri / Editör ve Yazar: Süleyman Hayri Bolay - Redaksiyon: Atıla Arslan

1. Basım, x + 642 s., 160x235 mm

Kaynakça ve dizin var.

ISBN 978-605-320-133-5

1. Türk düşünürler 2. Türk düşüncesi 3. İdarî ve siyasî düşünce 4. Felsefî düşünce 5. Bilimsel düşünce
6. Tanzimat 7. Meşrutiyet 8. Cumhuriyet 9. Laiklik 10. Batılılaşma 11. Modernite 12. Hukukî düşünce
13. Ahlakî düşünce 14. Dinî düşünce 15. Tasavvufî düşünce 16. Tefsir düşüncesi 17. Kelâm düşüncesi
18. Mezhepler tarihi düşüncesi 19. Sanat düşüncesi 20. Edebi düşünce 21. Türk dünyası düşünürleri

Bu eseri, "Türk Tefekkür Tarihi"ni etraflıca araştıran ve beni bu yöne sevkeden büyük düşünür ve filozof hocam rahmetli Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'e, ona bu aşkı veren Ord. Prof. İsmail Hakkı İzmirli'ye, bu konuda önemli araştırmalar yapan Z. Fahri Fundıkoğlu'na, bu eserin meydana çıkmasında katkı sağlayan yazarlarımıza ve Türk-İslâm düşüncesine gönül veren, emek sarfeden herkese ithaf ediyorum.

Süleyman Hayri Bolay

CİLT İÇERİKLERİ

CİLT 1: TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E SİYASÎ, İDARÎ VE SOSYAL DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ

CİLT 2: CUMHURİYET'TEN GÜNÜMÜZE SİYASÎ, İDARÎ VE SOSYAL DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ

İKTİSADÎ DÜŞÜNCE	943
SOSYALİST DÜŞÜNCE VE BAŞLICA TEMSİLCİLERİ	1067
TARİHÎ DÜŞÜNCE	1223

CİLT 3: TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E BİLİMSEL VE FELSEFÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ

ANADOLUCU DÜŞÜNCE	1311
TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E BİLİMSEL VE FELSEFÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ	1405

CİLT 4-A: CUMHURİYET'TEN GÜNÜMÜZE BİLİMSEL VE FELSEFÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ

SPİRİTÜALİST DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ	1885
CUMHURİYET'TEN GÜNÜMÜZE BİLİMSEL VE FELSEFÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ	2303

CİLT 4-B: CUMHURİYET'TEN GÜNÜMÜZE BİLİMSEL VE FELSEFÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ

BAZI FELSEFE DERGİLERİ	3053
CUMHURİYET'TEN GÜNÜMÜZE SANAT DÜŞÜNCESİNİN BAZI TEMSİLCİLERİ	3063

CİLT 5: TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE AHLAKÎ VE EDEBÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ

AHLAKÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ.....	3197
EDEBÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ.....	3523
BAZI FİKİR DERGİLERİ.....	3823

CİLT 6: TANZİMAT'TAN GÜNÜMÜZE DİNÎ VE TASAVVUFÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ

DİNÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ.....	3877
TASAVVUFÎ DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ.....	4257
KUR'ÂN'A DÖNÜŞ HAREKETİ.....	4411
MEZHEPLER TARİHİ DÜŞÜNCE.....	4537

CİLT 7: TÜRK DÜNYASI DÜŞÜNÜR TEMSİLCİLERİ

SON SÖZ.....	4919
--------------	------

İÇİNDEKİLER

CİLT 1: TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E SİYASÎ, İDARÎ VE SOSYAL DÜŞÜNCE TEMSİLCİLERİ

Sunuş.....	3
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Düşünürleri Genel Giriş.....	18
Sadık Rifat Paşa (D. 1807 - Ö. 1857).....	41
Ahmet Cevdet Paşa (D. 1822 - Ö. 1895).....	56
Mehmet Tahir Münif Paşa (D. 1829 (?) - Ö. 1910).....	175
Tunuslu Hayreddin Paşa (D. 1822 - Ö. 1890).....	196
Namık Kemal (D. 1840 - Ö. 1888).....	210
Ali Suavi (D. 1839 - Ö. 1878).....	238
Said Halim Paşa (D. 1864 - Ö. 1921).....	263
Emrullah Efendi (D. 1858 - Ö. 1914).....	271
Abdullah Cevdet (1869-1932).....	296
Ahmet Ağaoğlu (D. 1869 - Ö. 1939).....	307
Bedi' Nuri (D. 1872 - Ö. 1913).....	310
Mustafa Satı Bey (D. 1880 - Ö. 1968).....	339
Mehmet Ziya Gökalp (D. 1876 - Ö. 1924).....	375
Yusuf Akçura (D. 1876 - Ö. 1935).....	485
Prens Sabahaddin (D. 1878 - Ö. 1948).....	509
Lütfi Fikri (D. 1872 - Ö. 1934).....	530
Nüzhet Sabit (D. 1883 - Ö. 1920).....	546
Mehmet İzzet (D. 1891 - Ö. 1930).....	561

tahlillerini yapabilen sağlam bir muhakeme ve mukayeseden sonra, sistemin kendi bünyesinde yeni alternatifler çıkarabilen, kendi inandığı sistemin noksanlarını görüp gösterebilen, tenkitten çekinmeyen, açılan gedikleri kapatmayı becerebilen bir düşünce ve kafa yapısına sahip olduğunu da kabul etmek gerekir. Paşa, aynı zamanda meselelere dinî açıdan bakmakla beraber realiteleri görebilen ve tedbirlerini, çarelerini ona göre ileri süren bir ilim adamı, bir mütefekkir olarak devrine damgasını vurmuştur.

AHMED CEVDET PAŞA'NIN HUKUKÇU VECHESİ

Ekrem Buğra EKİNCİ¹⁸⁷

Osmanlı hukukçusu denince Batılıların hemen aklına gelen iki kişiden biri Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ise diğeri de Ahmed Cevdet Paşa'dır. Bu ikisi, yalnız Batı'da değil, ülkemizde de haklı bir şöhret kazanmıştır. Ebussuud Efendi, zamanın padişahının *Kanûnî* unvanını almasında haklı bir rol oynadığı gibi, Cevdet Paşa da memleketimizde hukuk ilminin inkişafına ve Tanzimat ıslahatının meşru zeminde tatbikine çok hizmet etmiştir.

Ahmed Cevdet Paşa çeşitli meziyetleri uhdesinde toplamış bir şahsiyettir. Tarihçi, dilci, idare adamı, hukukçu, edebiyatçı ve din adamıdır. Her sahada eser vermiştir. O zamana kadar cari bulunan şer'î hukukun mühim bir kısmını ilk defa kanunlaştırmak suretiyle İslâm tarihinde bir ilki gerçekleştirmiştir. Son devir Osmanlı âlimlerinin en büyüklerinden ve çok yönlü İslâm âlimlerinin son zamanda yetişmiş tipik bir temsilcisidir. Bu bakımdan Cevdet Paşa'yı tanımak, yakın tarihimizi de çeşitli yönleriyle öğrenmeye yardımcı olacaktır. Osmanlı medenî kanunu olan *Mecelle* ise, yalnız bizde değil, dünya hukuk tarihi bakımından da abide bir eserdir. Hele bunun ilk yüz maddesi birer hukuk vecizesi olmak itibarıyla ilim irfan sahibi herkesin istifade edeceği temel prensiplerdir.

Hukukî Kariyeri

Ahmed (Cevdet) Efendi, eski Lofça müftüsünün oğlu olan dedesinin teşviki ve desteğiyle Lofça müftüsü Hâfız Ömer Efendi'den Arapça okuyarak tahsil hayatına başladı. Kısa zamanda İslâmî ilimlerle ilgili kitapları okuyacak derecede ilerleme gösterdi. Ardından kadı nâibi Hacı Eşref Efendi ve müftü Hâfız Mehmed Efendi'den çeşitli dersler aldı. Halebî'nin *Mültekâ* kitabı gibi fıkıh ilminin en mühim eserlerini tedris etmesi, onun Lofça'da aldığı tahsilin seviyesini göstermektedir. Hâfız Mehmed Efendi'den dersler alırken, müftü

müsevvidliği vazifesini de yapmaya başlamıştı. Fetvaların ilk müsveddelerinin kaleme alınması işi olan fetva tesvîdi, yalnız fıkıh bilmeyi değil, iyi bir münşî olmayı, yani yazı yazma sanatında da mahir olmayı icap ettirir. Zira fetvayı müsvedde hâlinde tanzim edebilmek için fazla sözden sakınmak; meseleyi, nazara alınması icab eden bütün fıkıh kayıtlarını ihtiva eder surette tasvir ve tahrir edebilmek şarttır. Bu da Ahmed (Cevdet) Efendi'nin genç yaşta ulaştığı ilmî dereceyi göstermektedir. Büyükbabası fitraten zeki ve kabiliyetli gördüğü torununu 1255/1839 yılı başlarında İstanbul'a gönderdi. Ahmed (Cevdet) Efendi, son beş asrın bu en büyük ilim ve irfan merkezinden azamî derecede istifade etti. Fatih Camii'nde ilim tahsiline başladı. Kanaat içinde yaşayarak, devrin meşhur âlimlerinden ders gördü. Hâfız Seyyid Efendi, Doyranlı Mehmed Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Kara Halil Efendi ve Birgivi Hoca Şâkir Efendi'nin derslerine devam etti. Ayrıca hesap, cebir, hendese gibi dersler gördü. İlmî ve edebî cemiyetlere de girdi. Tasavvufla meşgul oldu.

Sultan II. Mahmud'un son zamanlarına tesadüf eden bu günlerde ulemâ dört tabaka olarak zikredilir. Birinci tabakada bulunanların en meşhurları Akşehirli Ömer Efendi, İmamzâde Es'ad Efendi, Antakyalı Said Efendi ve Denizlili Yahya Efendi idi. Ahmed Cevdet Efendi'nin İstanbul'da ilk ders aldığı hoca Doyranlı Mehmed Efendi'dir. Bu zat dördüncü tabaka âlimlerinden idi. Sabah derslerine devam ettiği Doyranlı'dan fazla istifade edemeyeceğini ve müşkil meselelerin hâlline çözüm bulamayacağını anlayınca başka hocaların derslerine de devam etmeye başladı.

İmamzâde Es'ad Efendi'den akâid, Antakyalı Said Efendi'den belâgat okudu. Denizlili Yahya Efendi'den usul-i fikh dersi aldı. Ahmed Cevdet Efendi, sık sık görüştüğü ve ilminden istifade ettiği bu zat hakkında şöyle nakletmiştir: "*Ara sıra Hoca Yahya Efendi'ye gidip sohbetile teşerrüf ve telezzüz ederdim (şereflenir ve lezzet alırdım). Bir gün usûl-i fikh'dan şüphe ettiğim bazı meseleleri halletmek üzere kendisine arzettim. Dedi ki: Ayaklı Kütüphâne (nâmiyla tanınan), ihtiyarlık vaktinde Arâis okutmuş bizim Hoca Emin Efendi ile Musannif Efendi dahi üç dört ay kadar dersine devam etmişler. Bir gün ikisi birlikte müsâhabet (sohbet) ederken, Emin Efendi ol dersi tezkâr ile (hatırlayarak), Musannif Efendi'ye hitâben 'Usûl-i fikhî lâyıkyyla tahsil edemedikse de hiç olmazsa bu fenni bilir öyle bir zâta mülâkî olduk (kavuştuk) ve usûl-i fikh ne demek olduğunu anladık' demiştir. Şu hâle nazaran usûl-i fikh İstanbul'dan Ayaklı Kütüphâne (Emin Efendi) ile gitmiş. Ben bu ilmi hakkıyla bilir bir zâta mülâkî olmadım ve bu ilim eslâfımızdan bize tevârüs etmedi (öncekilerden miras kalmadı). Vâkıa usûl-i fikh'dan hayli kitaplar okuyup okuttuk. Lâkin bu ilimde meleke ve tasarrufa nâil olmadık. Sen de uğraşma, yorulursun oğlum", demiştir.*

¹⁸⁷ Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

İkinci tabaka ulemâsından en meşhurları Vidinli Hoca, Şehrî Hâfız Efendi, Giritli Hoca ve Hâkim Hamid Efendi idi. Cevdet Efendi bunlardan mantık okudu. Üçüncü tabaka uleması arasında Hâfız Seyyid Efendi ile Birgivi Şâkir Efendi çok meşhur idi. Seyyid Efendi gramer ve mantık gibi âlet ilimlerindeki ihtisası ile tanınmıştı. Cevdet Efendi, tatile çıkmaması sebebiyle İstanbul'da tahsil ettiği malûmatın çoğunun, Hâfız Seyyid Efendi'den olduğunu söyler. Cevdet Efendi, Arnavut Ali Efendi'den adap ve aruz okuduktan sonra, mantık tahsil ederek tekmil-i nüsh eylediği Birgili Şâkir Efendi'den 1260/1844 senesinde icazet aldı. Ayrıca Fatih Camii'nde Kara Halil Efendi ile münazaralara girişerek bu ilimde de maharet kazandı. Arapça ve Farsçada mahir olmakla beraber ayrıca Fransızca öğrendi.

Ahmed Cevdet Efendi 1260/1844 senesinde henüz yirmi iki yaşındayken Çanad rütbesiyle Rumeli Kazaskerliğine bağlı Premedi kazası kadısı oldu.¹⁸⁸ Maamafih bu, o zamanki usule göre bir rütbe olup bilfiil kadılık değildi ve Ahmed Cevdet Efendi İstanbul'dan ayrılmamıştı. Ertesi sene 1261/1845 tarihinde İstanbul müderrisliği ruusu aldı. Böylece ta küçük yaşlardan beri arzu ettiği, uğrunda geceyi gündüze katarak çalıştığı tedaris hayatına başlayabilecekti.¹⁸⁹

Ahmed Cevdet Efendi'nin bir hükümet adamı olarak ikbal yıldızı da bu tarihten itibaren parlamaya başladı. Bu sırada Mustafa Reşid Paşa Sadrazam olup yeni kanunların tertip ve tanzimi ile uğraşmaktaydı. İcap ettikçe hadiselere temas eden şer'î hükümlerden malûmat almak için Meşihat makamından (Şeyhülislamlık) münevver fikirli, vaktin icaplarını anlar bir âlimin gönderilmesini istemişti. Meşihat makamının seçtiği kişi, genç ilim adamı Ahmed Cevdet Efendi olmuştu.¹⁹⁰ O günden sonra Reşid Paşa dairesine devama başlamış ve ekser akşamlarını onun konağında geçirmeye başlamıştır. Paşa'nın takdirini kazandığı cihetle, çocuklarının talimine de memur edilmiş ve bu vesile ile Sadrazamın ayrıca ikram ve iltifatlarını görmüştür. Ahmed Cevdet Efendi'nin Reşid Paşa'ya takdim edilişi sırasında orada bulunan Şeyhülislam Sâhip Molla Bey, daha sonra bu hadiseyi muharrir Ahmed Midhat Efendi'ye naklederken: "Cevdet Paşa'yı o ilk görüşüm hiç hatırımdan çıkmaz. Öyle mühim mesele için gönderilmiş olan bir efendinin, pek genç olduğunu görünce hayret etmiş idik. Amma hâlâ gözümün önünden gitmeyen parlak mavi gözlerinden saçılan zekâ kıvılcımları bize meseleyi anlatmış idi." demiştir.¹⁹¹

¹⁸⁸ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani*, Dersaadet 1332, s. 31.

¹⁸⁹ Mardin, 29.

¹⁹⁰ Tezâkir, IV/27, 45.

¹⁹¹ Tezâkir, IV/83.

1265/1849 senesinde hareket-i hâriç rütbesini aldı. Mekteplerde okutulmak üzere *Kavâid-i Osmâniyye* (Osmanlıca dilbilgisi) ile Boğaziçi'nde vapur işletmek üzere kurulan Şirket-i Hayriyye adlı ilk Türk anonim şirketinin kuruluş nizamnamesini hazırladı.¹⁹² 1267/1851 senesinde bir ilimler akademisi hüviyetinde kurulan Encümen-i Dâniş'in açılış merasiminde, *Kavâid-i Osmâniyye* adlı gramer kitabını takdim ettiği Sultan Abdülmecid'in iltifatına mazhar oldu ve hareket-i altmışlı rütbesine terfi ettirildi. Burada yazılması kararlaştırılan *Osmanlı Tarihi*'nin 1774-1826 arasını yazma vazifesi Cevdet Efendi'ye verildi.

1268/1852'de Mısır'da vali ailesi arasına çıkan miras ihtilafını halletmek ve Tanzimat Fermanı'nı burada da kabul ettirmek üzere Kahire'ye giden sadaret müsteşarı Fuad Efendi'ye ulemâdan bir zatın refakati istendi ve Ahmed Cevdet Efendi bu iş için uygun görüldü. Bu seyahat bile çalışmasını aksatmadı ve dönüşünde *Tarih*'inin üçüncü cildini tamamlayıp takdime muvaffak oldu. Mükâfat olarak kendisine Süleymaniyye payesi verildi. Böylece Ahmed Cevdet Efendi kibâr-ı müderrisîn denilen yüksek müderrisler sınıfına girmiş oldu (1271/1854). 1272/1856 senesinde de mevleviyyet derecesindeki Galata kadılığına getirildi. Böylece otuzüç yaşındayken bilfiil kadı olabildi. Aynı yılın sonunda Mekke-i Mükerreme kadılığına tayin olundu. Aynı yıl kanunlaştırma çalışmalarında hizmetinden istifade edilmek üzere Meclis-i Âli-i Tanzimat azalığına getirildi.

1273/1858 tarihli *Cezâ Kanunnâme-i Hümayunu*, 1274/1858 tarihli *Arazi Kanunnamesi* ve 1275/1859 tarihli *Tapu Nizamnamesi*'nin hazırlanmasında mühim hizmeti geçti. Ceza Kanunnamesi Fransa'dan ilhamla hazırlanmış olmakla beraber, adaptasyonu Cevdet Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Arazi Kanunnamesi ve Tapu Nizamnamesi, dirlik sisteminin kaldırılmasından sonra içinden çıkılmaz hâle gelen arazi rejimini tanzim etmek üzere hazırlanmış çok ehemmiyetli iki kanundur. Sistematik ve muhteva bakımından da mükemmeldir. Bu iki kanun, Cevdet Paşa bakımından *Mecelle* için bir çeşit tecrübe teşkil etmiştir.

Yine bu meclis nezdinde *Metn-i Metîn* adıyla Hanefî mezhebine göre medenî kanun projesi hazırlamak üzere bir cemiyet-i ilmiyye kuruldu. Bu cemiyetin kâtibi bulunan Ahmed Cevdet Paşa burada fıkıh kitapları mütalasıyla meşgul olduysa da proje tamamlanamadan cemiyet dağıldı. Fakat bu çalışmalarının mükâfatı olarak 1277/1861'de İstanbul kadılığı payesini aldı. Bu esnada devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekâyi*'in islahı için kurulan

¹⁹² Halaçoğlu, Yusuf/Aydın, M. Âkif: Cevdet Paşa, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, VII/444; Mardin, 57-58.

bir encümenin de azası idi. Büyük İslâm tarihçisi ve sosyolog İbn Haldun'un meşhur *Mukaddime*'sinin tercümesini de o günlerde tamamladı.

1277/1861 senesinde Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ile birleştirilerek Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adını aldı. Kanunları hazırlamak ve yüksek memurların muhakemesi ile meşgul olacak bu meclisin nizamnamesini de aynı zamanda meclis azası bulunan Ahmed Cevdet Efendi hazırladı. 24 Haziran 1863 tarihinde Anadolu kazaskerliği payesine ulaştı. Bu arada Bosna müfettişliği gibi bürokratik vazifelerinde muvaffakiyeti sebebiyle akranı arasında temayüz etti. Öyle ki Ahmed Cevdet Efendi Bosna'da iken Sultan Abdülaziz kendisini Şeyhülislamlığa getirmek istediye de askerî tenkikat (düzenleme) gibi mühim bir işle meşgul olduğu gerekçesiyle bu arzusu yerine getirilememiştir.

1281/1864 senesinde ıslahat vazifesiyle Kozan tarafına gönderildi. Dördüncü ordu müşiri Lofçalı Derviş Paşa ile birlikte Fırka-i Islahiyye'yi oluşturup Cebelibereket (Osmaniye), Çukurova ve Kozan dağlarını dolaştı. Altı ay içerisinde gerekli ıslahatı yaparak havalide huzur ve emniyeti sağladı. Halkın devlete itimadını pekiştirdi. Dönüşünde Sultan Abdülaziz Han kendisini kabul ederek taltif etti.¹⁹³ Ancak bu muvaffakiyetleri merkezdeki muarızlarının harekete geçmesine neden oldu. Şeyhülislamlığa getirilmesi beklenirken ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına nakline karar çıkarıldı. 1282/1866'da Meclis-i Hazâin azalığına tayin edilirken, kazaskerlik payesi de vezarete çevrildi. Zaten Osmanlı teşrifatında ilmiye sınıfının sadr (kazaskerlik) rütbesinin mülkiyedeki karşılığı vezaret (vezirlik) ve askeriyedeki karşılığı da paşalık idi. Vezirlere de paşa denirdi. Mamafih efendilikten alınıp paşalığa geçirilmesinin kendisini gücendirdiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁴

Ahmed Cevdet Paşa bundan sonra Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana vilayetinin birleştirilmesiyle teşkil olunan Haleb valiliğine tayin edildi. İki yıl süren bu vazifesi sırasında yeni valiliğin teşkilatlanmasını tamamladı.

1284/1868'de Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin ikiye ayrılmasıyla teşkil edilen ve temyiz mahkemesi vazifesi yapacak olan *Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye* reisliğine getirildi. Ötekisi kanunları hazırlamak ve yüksek memurların muhakemesiyle meşgul olmakla vazifeli *Şûrâ-yı Devlet* idi.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin nezarete çevrilmesinden sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Nazırı oldu ve bu devirde nizamiye mahkemeleri teşkilatını kurarak bununla alakalı mevzuatı hazırladı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin heyet-i umumîsinde, XV. asırda yaşamış Akkoyunlular devri İslâm hukukçusu

Celâleddin Devâni'nin *Divan-ı Def'-i Mezâlim* adlı Farsça risalesini Türkçeye çevirip okuduktan sonra, şer'î mahkemelerin yanında nizami mahkemeler kurulmasının meşruluğunu buna bağlamış; dinleyenleri tatmine muvaffak olmuştur.¹⁹⁵

Ahmed Cevdet Paşa, zaman zaman yaşanan sıkıntılar sebebiyle Hanefî fıkhnı esas alan bir medenî kanun kitabının hazırlanması gerektiği hususunda görüş ve düşüncelerini belirtiyordu. Onun bu düşüncesi uygun görülerek 1286/1869'da Bâb-ı Âli'de Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti teşkil olunduğunda reisliğine de kendisi getirildi. Devrin önde gelen fıkıh âlimlerinin de yer aldığı bu cemiyet, *Mecelle*'nin ilk dört kitabını yayımlamaya muvaffak oldu. Beşinci kitabın hazırlığı biterken Cevdet Paşa reislikten azledilerek Bursa valiliğine tayin olundu. Ancak birkaç gün sonra bu vazifesinden de alındı (1287/1870). Mecelle cemiyetinin muvaffakiyeti, Cevdet Paşa muarızlarının kıskançlığını arttırmış; Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi ise Mecelle Cemiyeti'nin Meşihat'te değil de Bâb-ı Âli bünyesine toplanmasını öteden beri tasvip etmemişti. Maamafih *Mecelle*'nin her kitabı, neşrolunmadan evvel şeyhülislamlığa gönderilerek mütalaası alınırdı. Bu arada Meşihat'e nakledilen Mecelle Cemiyeti'nin başına Gerdankıran Ömer Efendi getirilmişti. Cemiyetin *Kitâbü'l-Vedia* adıyla çıkardığı altıncı kitap, lisan ve üslup bozukluğu, lüzumsuz tekrarlar, kullanılan garip tabirler, bâb ve fasılların karışıklığı gibi sebeplerle büyük tenkitlere uğradı. Bunun üzerine 1288/1871 tarihinde Cevdet Paşa'ya yeniden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti ile Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisliklerine getirildi. *Kitâbü'l-Vedia* nüshaları toplanıp yerine *Kitâbü'l-Emânât* neşredildi.

Cevdet Paşa, *Mecelle*'nin sekizinci kitabı hazırlanırken Maraş valiliğine tayin edildi ise de bu memuriyeti sekiz gün sürdü. Tekrar Bâb-ı Âli'ye alınan Mecelle Cemiyeti'nin reisliği ve buna ilaveten Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye azalığı vazifesi ile merkeze alındı (1289/1872). Mecelle Cemiyeti de tekrar Bâb-ı Âli'ye nakledildi. Bu devrede Cevdet Paşa, devlet işlerinin her hususunda kendisiyle istişare edilen bir merci durumuna geldi. Kısa bir müddet sonra Şûrâ-yı Devlet azası; ardından da Evkaf Nazırı oldu (1289/1872). 1290/1874 senesinde Maarif Nazırlığına getirildi. Nazırlığı zamanında ilk tahsilden yüksek tahsile kadar her seviyede ders programları yapıldı. Nuruosmaniye Camii avlusunda ibtidâiyye adıyla modern usullere göre tedrisat yapan bir ilköğretim açıldı. Dâr-ül-muallimîn teşkilatı ibtidâî (sıbyan), rüşdiye (orta mektep) ve idadî (lise) olmak üzere üç dereceye ayrılarak yeniden düzenlendi. Bu arada mek-

¹⁹³ Mardin, 60-61.

¹⁹⁴ Mardin, 238.

¹⁹⁵ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, Ankara 1989, 172.

teplerde okutulmak üzere Türkçe dilbilgisi olarak *Kavâid-i Türki*, mantıktan *Mi'yâr-ı Sedâd*, edebiyattan *Âdâb-ı Sedâd* adlı eserlerini yazdı (Sedat, Cevdet Paşa'nın oğlunun ismidir.). *Kıyas-ı Enbiyâ* adlı peygamberler tarihi kitabını da bu devrede kaleme alıp bastırmıştı.

Bu ara *Mecelle* çalışmaları biraz gevşemişti. Cevdet Paşa, Şûrâ-yı Devlet reisi Yusuf Kâmil Paşa'nın rahatsızlığı sebebiyle 1291/1874'de Şûrâ-yı Devlet reis muavinliğine getirildi ve böylece Maarif Nazırlığından ayrıldı ise de az sonra Yanya valiliği ile Mecelle Cemiyeti'nden ve merkezden de uzaklaştırıldı. Bu arada *Mecelle*'nin on ikinci kitabını hazırlatmıştı. Bununla beraber Yanya'da iken cemiyetin yeni reisi Ahmed Hilmi Efendi ile mektuplaşması, onun cemiyet ile alakasını gayriresmî de olsa devam ettirdiğini gösterir.

Yanya'da yedi buçuk ay kaldıktan sonra, 1292/1874 tarihinde tekrar Maarif-i Umumiyye Nazırlığına; birkaç ay sonra da Adliye Nazırlığına getirildi. Bu vazifesi sırasında Ticaret Nezareti bünyesindeki ticaret mahkemelerini Adliye Nezareti'ne bağladı. Ecnebilerin bu mahkemelerdeki davaları, tercüman ve kendi tabiyetlerinden azalar huzurunda görüldüğü için Cevdet Paşa'nın bu icraatı, ecnebi imtiyazlarıyla mücadele bakımından fevkalade ehemmiyetlidir.

Cevdet Paşa, 1291/1874 tarihinde, nizamiye mahkemelerinin ilamlarının neşredilmesi için *Ceride-i Mehâkim*'i kurdurmuştur.¹⁹⁶ Osmanlı kanunlarının toplandığı *Düstur* da ilk defa Cevdet Paşa'nın gayretleriyle neşredilmiştir.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle Cevdet Paşa hamisiz kaldı ve 1293/1876 tarihinde Bulgaristan'da isyan emareleri üzerine Rumeli müfettişi sıfatıyla Sofya ve Filibe'ye gönderildi. Bulgarca bilmesi itibariyle burada çok muvaffak oldu. Döndüğünde Adliye Nazırı, hemen ardından da Maarif Nazırı oldu. Bu sırada on altıncı kitabı da bastırarak 1293/1876 tarihinde *Mecelle*'yi tamamladı. Bu arada 1292/1876 tarihinde toplanan Kanûn-ı Esâsî encümenine iştirak etti. Burada Midhat Paşa ile bir gerginlik yaşandı. Kanûn-ı Esâsî projesi müzakere edildiği sırada, Cevdet Paşa bunun bazı hükümlerine itiraz ettiği zaman Midhat Paşa: "*Senin Avrupa kanunlarına aklın ermez.*" diyerek tahkir edici bir tarzda hitapta bulundu. Bunun üzerine Ahmed Cevdet Paşa pürhidet: "*Sizin akıl ve fazileti ayıracak ölçünüz, ancak on-onbeş kelime Fransızca bilmeye münhasırdır.*" diyerek Midhat Paşa'yı mahcup etmiş; Mütercim Rüşti Paşa araya girerek iki tarafı teskin etmeye muvaffak olmuştu.

Cevdet Paşa, 1292/1876 senesinde sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın gadrine uğrayarak Suriye valiliğine tayin edilmişse de Nedim

¹⁹⁶ Tezâkir, IV/245-246.

Paşa'nın sadarettten düşmesi üzerine daha Şam'a gitmeden Maarif Nazırlığına getirilmiştir. Beş ay sonra tekrar Adliye Nazırı olmuş; dört ay sonra da İbrahim Edhem Paşa kabinesinde Dâhiliye Nazırı olmuştur. Bu vazifede iken mülkiye memurlarının hâl tercümelerinin kaydedildiği *Sicill-i Ahvâl Defteri*'ni tanzim ettirdi. Aynı yıl içinde Evkaf Nazırlığına getirildi. Üç ay sonra başvekil (Kanûn-ı Esâsî gereği artık sadrazamlara başvekil deniyordu.) Ahmed Vefik Paşa'nın hışmına uğrayarak 1295/1878 tarihinde ikinci defa Suriye valiliğine gönderildi. Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın çıkardığı isyanı bastırdı.

Suriye dönüşü Ticaret ve Ziraat Nazırlığına getirildi. Ticaret Nezareti Dairesini yeniden şubelere taksim ve tanzim ile meşgul oldu. Sadrazam Hayreddin Paşa'nın istifası üzerine 1296/1879 tarihli bir irade-i seniyye gereği, bir hafta kadar Heyet-i Vükelâ'ya reislik etti. Haftada bir gün de tekrar Meşihat'te toplanan Mecelle Cemiyeti'ne devam ederek cemiyete havale olunan işlerle meşgul olurdu. Bu arada *Mecelle*'nin tatbikine dair bazı ilave kanunlar hazırlayıp neşretmeye muvaffak oldu. Bunlardan en mühimi nizamiye mahkemelerindeki muhakeme usullerini tanzim eden *Usûl-i Muhakeme-i Hukukiyye Kanunu*'dur. Kanun 1296/1879 tarihini taşır. Nizamiye mahkemelerinin yeniden teşkilatlandırılması da bu devreye rastlar. Mecelle Cemiyeti artık bir faaliyeti kalmadığı için, icabında tekrar toplanmak üzere 1306/1888 tarihinde lağvedilmiştir.

Said Paşa'nın başvekil olması ile Cevdet Paşa bir kez daha Adliye Nazırlığına getirildi. Bu vazifede iken 1297/1880 tarihinde açılan Mekteb-i Hukuk'ta usûl-i muhakeme-i hukukiyye, belâgat-ı Osmaniye ve talim-i hitâbet derslerini verdi. Daha evvel nizamiye mahkemelerine hâkim yetiştirmek üzere 1869 yılında Galatasaray Sultanîsi'nde bir hukuk şubesi kurulmuş ve bu şube 1290/1874 yılında lise seviyesine getirilmiş, ancak 1878 yılında tatil edilmişti. Cevdet Paşa'nın gayretleriyle hukuk mektebi 1297/1880 yılında tekrar açılmış, 1318/1900 yılında da Dâr-ül-fünûna bağlanmıştır. Önceleri Hariciye Nezareti'ne bağlı bulunan ve patrikhaneler ile hahamhaneden Adliye Nezareti'ne arz edilen takrir ve arzihâllerin gerekli muamelelerini yapmakla görevli Mezâhib (mezhepler) Dairesi vardı. 1296/1879 yılında Adliye Nezâreti'ne bağlandı. Adliye ve Mezâhib Nazırı Ahmed Cevdet Paşa, Patrikhane'nin adlî salâhiyetini tahdide teşebbüs etti. Bundan böyle piskoposların gerektiğinde kendi cemaat mahkemelerinde değil, şer'iyye mahkemelerinde muhakeme olunacakları ve Osmanlı memurlarınca tevkif edilebilecekleri hükme bağlandı.¹⁹⁷

Sultan Abdülaziz'in hal ve katliyle alakalı görülen bazı devlet adamları, 1298/1881 tarihinde akdolunan bir mahkemede muhakeme olunmuşlardır. Bu

¹⁹⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.: M. Kırıtlı, Ankara, 1984, s. 122.

mahkemede Adliye Nazırı sıfatıyla Cevdet Paşa da hazır bulunmuş idi. Mahkeme, itham olunanları mahkûm ederek çeşitli cezalara çarptırdı. Mahkeme-i Temyiz de bu cezaları tasdik etti. Mahkûmların mevkileri itibarıyla sarayda sorguya çekilmeleri ve mahkemenin saray yakınındaki bir bahçede kurulan büyük çadırlarda görülmesi dedikoduyu mucip oldu. İngiliz sefiri araya girip bu dedikoduları öne sürerek idama çarptırılan Midhat Paşa'nın affını istedi. Padişah, mahkûmların idam cezalarını müebbet hapse çevirdi. Bu muhakemede-ki rolü sebebiyle Midhat Paşa muhibleri tarafından kınanan Cevdet Paşa; Kanûn-ı Esâsî encümenindeki çekişmenin intikamını almaya çalışmakla itham olunmuştur.

Cevdet Paşa, 1300/1882 tarihinde dördüncü defa Adliye Nazırlığından ayrıldı ve üç buçuk yıl resmî memuriyetlerden uzak kaldı. Bu sırada yarım kalan eserlerini tamamlamakla meşgul oldu. 1303/1886 tarihinde beşinci defa Adliye Nazırlığına getirildi. Ahmed Cevdet Paşa bu sırada büyük bir mazhariyete nail oldu. 1255/1839 senesi ilk günlerinde tahsilini ikmal için İstanbul'a gelen Lofçalı Ahmed Cevdet Efendi, 1305/1887 senesinin ilk günlerinde gelişinin ellinci yılı içerisinde bulunuyordu. Sultan II. Abdülhamid Han sene-i devriyelere (yıl dönümlerine) bilhassa ehemmiyet verirdi. Yıllardır devlete faydalı hizmetlerde bulunmuş olan bu büyük devlet adamının İstanbul'a gelişinin ellinci yılını da kaçırmamıştı. Saltanat arabasını göndererek Cevdet Paşa'ya Yıldız Sarayı'na davet etti. Kendisini ayakta karşılayarak iltifat etti. "*Pederime ve amcama güzel hizmet ettin. Benim zamanımda da hüsn-i hizmetin görüldü. Adliye işlerinde çok eserlerin var. Bunları takdire bu nişanı kendi elimle sana ta'lik ediyorum.*" diyerek nişân-ı hümâyunu bizzat taktı. Cevdet Paşa da cevaben: "*Pederiniz ve amcanıza kemâl-i sıdk ve ihlâs ile hizmet eyledim. Hüsn-i teveccühünü kazandım. Lâkin mükâfatını efendimizden aldım. Efendimize değerli bir hizmet edemedim. Hâlbuki peşpeşe lütuf ve ihsanlarınıza mazhar oluyorum.*" şeklinde teşekkürde bulundu. Ahmed Cevdet Paşa, "*Bu sıralarda sadrazam ve diğer bazı vükela aleyhimizde çalışıyorlardı. Onların çalışmalarına, bu teşrifat-ı seniyye güzel bir cevap oldu.*" diyerek ayrıca memnuniyetini de izhar etmiştir.

Cevdet Paşa'nın bu beşinci defaki Adliye Nazırlığı dört sene kadar sürdü ve bu müddet içinde vazifeyi büyük bir dirayetle ifa etti. Ancak Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa ile aralarında çıkan anlaşmazlık sebebiyle bir süre sonra ayrılmak zorunda kaldı (1307/1890). Cevdet Paşa'nın sadrazamla anlaşmazlığından söz ederken bahsettiği şu hadise dikkat çekicidir: "*Kürt ümerâsından Muşlu Musa Bey aleyhinde Ermeni patrikhanesinin şikâyeti üzerine İngiliz sefaretini kendisinin cezalandırılmasını istemişti. Musa Bey'in*

bir suçu sabit olmadığı hâlde patrikhane ve sefaret her nasıl olursa olsun Musa Bey mahkûm edilsin, diyerek türlü entrikalara teşebbüs ettiler. Daima İngiliz politikasının hâdimi olan Sadrazam Kâmil Paşa dahi İngiliz elçisinden ziyade İngiliz olduğundan, bizi de bu yola hâdim etmek istedi. Fakir ise onun zıddına gittik. Binâenaleyh birkaç aydan beri azlime çalışıyor, çare bulamıyordu." Kâmil Paşa, çok geçmeden Alman elçisi ile de çıkan bir anlaşmazlığı fırsat bilecek ve Cevdet Paşa'nın bu vazifeden alınmasına muvaffak olacaktır.

Hukuk Islahatındaki Rolü

Cevdet Paşa farklı fikirlerin hız kazandığı; bilhassa Tanzimat ile beraber dine karşı bir kayıtsızlık içine girildiği devirde, ananeci İslâm-Türk kültürü ile yenilikçi Batı arasında sentez teşkil etmeye çalışan bir devlet adamıdır. Ona göre İslâm dini herkese hak ettiği hürriyeti verdiği için, İslâm dünyasında Batı'daki gibi bir hürriyet mücadelesi vuku bulmamıştır. Buna mukabil adaletin tesisi gayretleri ön plana çıkmıştır. Ülke içerisinde bir fitne, fesat ve zulüm varsa, bu ancak İslâmiyete uymamaktan kaynaklanır.

Cevdet Paşa, Fransız İhtilali'nden sonra bulaşıcı bir hastalık gibi Avrupa'da yayılmaya başlayan kavmiyetçiliğin (o bunu milliyetçilik yerine kullanır), devlet için büyük bir tehlike getireceğinin farkındadır. Bu itibarla İslâm geleneğine uygun olarak Müslüman milletlerin birlik ve bütünlüğünü muhafaza edebilmenin yolu, Osmanlılık fikrine sarılmaktan geçmektedir. Onun millet anlayışının ne kadar isabetli olduğu, ölümünden birkaç sene geçmeden, İttihat ve Terakki Fırkası'nın atacağı yanlış adımlarla çok açık bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Cevdet Paşa devlet adamlığı ve tarihçiliğinin yanı sıra, aynı zamanda devrinin hukukî islahatını da gerçekleştiren bir hukuk adamıdır. Gerek modern bir hukuk mektebinin açılışında, gerek başta temyiz mahkemesi olmak üzere nizamiye mahkemelerinin kuruluşunda gerekse modern tarzda medenî kanun ile ceza, arazi ve hukuk usulü kanunlarının hazırlanmasında mühim emeği geçmiştir. 15 Tanzimat sonrasında hem hukuk tahsili, hem adliye teşkilatı, hem de kanunlaştırma hareketinin Cevdet Paşa'ya çok şey borçlu olduğu söylenebilir. Zamanında hazırlanan kanunların ve kurulan müesseselerin önemli bir kısmı onun elinden çıkmıştır. Bu itibarla Bernard Lewis onun hakkında "*dâhi hukuk adamı*" tabirini kullanır. O hukukî meselelerde, her zaman için şekilde Batı'yı taklit ederken, özde şer'î prensiplere bağlı kalmayı şîâr edinmiştir. Kuvvetli fıkıh bilgisi, hizmetlerinde göz doldurması, kanun ve nizamname kaleme almada

tecrübe ve meleke kazanması hasebiyle henüz otuz beş yaşında iken Meclis-i Âli-i Tanzimat azalığına getirilmiştir. Bu devirde bu mecliste hazırlanan kanun ve nizamnameler, hep Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkmıştır.

Fıkıhta derinliği dikkate şayan, tespitleri dikkat çekicidir. Mesela fıkıh ulemasının dört mezhebe ayrılması ve bu mezheplerin ayırt edici hususiyetleri hakkında şu tespitleri yapar: Dört mezhep arasındaki ihtilaflar şuna benzer ki; bir şehir halkı, önlerine çıkan bir meselede kanunda çözüm bulamazlarsa, o şehrin ileri gelenleri toplanıp, uyuşamadıkları zaman bazıları, devletin maksadı *ta'mir-i bilâd ve terfih-i ibâd*dir, yani beldelerin imarı ve insanların rahatlığıdır diye düşünerek, kanunun herhangi bir maddesine benzeterek hallederler. Bunlar Hanefî mezhebine benzer.¹⁹⁸ Bazıları da hükümet merkezinden gelen memurların hareketlerine bakarak, o işi bunların hareketlerine uydurur. Devletin maksadı böyledir, derler. Bunlar da Mâlikî mezhebine benzer.¹⁹⁹ Bazıları da kanunun ifadesine, yazının gidişine bakarak o işi çözüme yolunu tutarlar. Bunlar da Şâfiî mezhebine benzer.²⁰⁰ Nihayet bazıları da kanunun başka maddelerini de toplayıp birbiriyle karşılaştırarak bu işi doğru yapabilmek yolunu ararlar. Bunlar da Hanbelî mezhebine benzer.²⁰¹ İşte şehrin ileri gelenlerinden her biri, bir yol bulur ve bu yolun doğru ve kanuna uygun olduğunu söyler. Kanunun istediği ise bunlardan biridir, diğerleri ise yanlıştır. Ancak kanundan ayrılmaları, kanuna ve devlete karşı gelmeleri maksadıyla değildir. Hepsini kanuna uymak, devletin emrini yerine getirmek için çalıştığı için, kendilerine bir şey söylenemez. Hatta bu yaptıkları takdir edilir. İşte dört mezhep arasındaki ihtilaflar da böyledir. Bir meselede bunlardan birinin hükmü doğru, diğerlerinininki ise yanlıştır. Ancak hepsinin niyeti doğruyu bulmak olduğu için mâzurdur. Hazret-i Peygamber'in "*Ümmetime, yanlışlığı, unuttuğu ve zorlandığı için ceza yoktur.*" sözü bunu bildirmektedir.²⁰²

Cevdet Paşa'yı emsallerinin çoğundan ayıran, vakanüvis sıfatıyla zamanın hadiselerini yaparken, hukukî kimliğini ön plana çıkarması ve hukuk tarihini alakadar edecek kıymetli vesikalar nakletmesidir. Yalnızca *Tarih-i Cevdet* değil, *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*, Tanzimat devrindeki hukukî ıslahatı anlamak için vazgeçilmez kaynaklardır.

¹⁹⁸ Hanefîlerin istihana çok yer vermeleri ima edilmektedir.

¹⁹⁹ Mâlikîlerin Medine halkının örfüne itibarı imâ edilmektedir.

²⁰⁰ İmam Şâfiî'nin içtihadlarında Arap dili ve edebiyatının hususiyetlerine öncelik vermesi ima edilmektedir.

²⁰¹ İmam Ahmed bin Hanbelî'nin hadisleri kabul hususunda esnek davranışı ve Hanbelîlerin de kıyasa gitmek yerine, içtihadlarında bu farklı hadislerden istifade etmeleri ima olunmaktadır.

²⁰² Ahmed Cevdet Paşa: *Ma'lûmat-ı Nâfia*, Dersaadet 1279, 16-17.

Nizamiye mahkemelerinin bilhassa Sultan Abdülaziz ve Sultan Abdülhamid'in saltanatları devrindeki teşekkülü, büyük ölçüde Ahmed Cevdet Paşa'nın eseridir. 1284/1868'de bugünkü Yargıtay'ın ilk şekli olan Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulmasında büyük katkısı oldu ve ilk reisliğe de kendisi getirildi. Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin dâhilî nizamnamesini de hazırlayan Cevdet Paşa, biri temyiz, diğeri istinaf olmak üzere iki mahkeme hâlinde teşkilatlandırıldığı Divan'ın sağlam hukukî esaslar üzerine kurulması için gayret sarfederken diğer yandan Divan azalarının bilgili ve dirayetli hukukçular arasından seçilmesi için çalıştı. Diğer taraftan bugünkü hukuk fakültelerinin nüvesi sayılabilecek Mekteb-i Hukuk da onun Adliye Nazırlığı devrinde açılacaktır. Ayrıca nizamiye mahkemelerinin ilamlarının neşredileceği ve mahkeme ilamlarının hazırlanmasında hâkimlere yardımcı olmak üzere *Ceride-i Mehâkim*'i de 1291/1874 tarihinde Cevdet Paşa kurdurmuştur.²⁰³ Şer'iyye mahkemelerindeki *Envârü's-sükûk*, *Dürrü's-sükûk* (sakk mecmuaları) gibi eserlerin fonksiyonunu gören *Ceride-i Mehâkim*, *Adalet Dergisi* adıyla bugün hâlâ neşredilmektedir. Osmanlı kanunlarının toplandığı *Düstur* da ilk defa Cevdet Paşa'nın gayretleriyle neşredilmiştir ki bugün de kanunlar bu *Düsturlarda* toplanmaktadır.

1296/1879 tarihli mahkeme teşkilatı kanunu, şeklen Fransız orijinli de olsa, aslında Cevdet Paşa'nın fikrinden çıkmıştır. Nitekim 1289/1873 yılı başlarında sadrazamlığın emriyle ıslahata dair hazırladığı bir layihada, mahkemelerde davanın tabii olarak bidayet ve istinaf adıyla iki derecede görüleceği; bundan sonra da temyiz mahkemesinde tedkik olunacağı; bidayet muhakkemesine müracaat etmeden evvel meseleyi çözmek üzere gidilebilecek sulh dairelerinin kurulacağı; hâkimlerin yetiştirilmeleri için gereken tedbirlerin alınması; bu zamana kadar da gerek mülki sınıfta, gerekse cinayet meclislerinde bulunan hukuka âşına ve elverişli kimselerin istihdam edilmesi gerektiği hususları yer almaktaydı.²⁰⁴

Tanzimat'ın uzlaştırıcı devlet adamı ve hukukçusu Cevdet Paşa'nın fikrinde iki hukuk sisteminin aksak bir sentezinin yer aldığı ileri sürülür.²⁰⁵ Nitekim nizamiye mahkemelerinin kurulması yanında şer'î mahkemelerin kaldırılmasına gerek görülmemiş (veya bu usulün devamında bir mecburiyet hissedilmiş), böylece maarif ve mevzuatın yanı sıra Osmanlı adli teşkilatında da ikilik (düalite) meydana gelmiştir. Berkes'e göre Cevdet Paşa Tanzimat'ın tam aradığı şahsiyettir ve bu devrin belki de en büyük devlet adamıdır. İlmiye sınıfından bürokrasiye geçmiş birisi olarak Tanzimat'taki ikiliğin sembolü

²⁰³ Mardin, 238.

²⁰⁴ *Tezâkir*, IV/100-101.

²⁰⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. bs., İstanbul 1995, 130.

olmuştur. İfrat ve tefritten uzaktır. Ne alafranga ve ne de mutaassıptır.²⁰⁶ Gerçekten Cevdet Paşa, tavırları itibarıyla zamanının en tutarlı ve istikrarlı devlet adamıydı. Devlet müesseselerinin içinden çıkılmaz derecede köhneleştiğini farketmiş; bu vaziyeti islah için kat'î, realist ve pratik hâl tarzları getirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de hassas dengeleri iyice gözetmeye ve tedbirsiz davranmamaya da dikkat etmiştir. İlmiye sınıfından gelişi ve hâlihazırda bürokrasiye mensubiyeti, bu iki sınıf arasında reformların düalitesi sebebiyle bir çatışma çıkmasına engel teşkil etmiş, uzlaştırıcı bir rol oynamıştır.

Zamanın vak'anüvisi olarak bu reformları bizzat müşahede eden Lûtfi Efendi, böyle yeni mahkemeler kurup bunlara şer'î mahkemelerden alınan adlî vazifeleri yükleyerek herkese Osmanlı Devleti'nde o ana kadar usul ve adlî kanunların olmadığı intibai vermektense, şer'î mahkemelerin zamanın gereklerine uydurulmasının daha kolay olduğu gerekçesiyle bu teşebbüsleri fazla tasvip etmediğini söyler. Lûtfi Efendi, burada Cevdet Paşa'nın vaktiyle ilmiye sınıfının ileri gelenlerinden, hatta şeyhülislamlığa namzet bulunduğunu, sonradan beklenmediği ve kendisinin de haberi olmadığı hâlde geçirildiği mülkiye sınıfını iyice benimseyerek bütün fikir ve mesaisini bu yolda sarfettiğini; bundan dolayı ilmiye sınıfının ve şer'î mahkemelerin gittikçe gerilemesine engel olamadığını beyan eder.²⁰⁷

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin hazırlanması için kurulan Mecelle Cemiyeti Adliye Nezareti'ne bağlıydı. Böyle bir cemiyetin dâire-i ilmiye sayılan Meşihat'te değil de dâire-i adliyyede, yani Adliye Nezareti'nde kurulmuş olması, ulemanın tepkisini çekti. Kendisi de büyük bir hukukçu olan Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi ile Ahmed Cevdet Paşa arasında bir çekişme doğdu. Hatta bir ara Cevdet Paşa azledilerek Mecelle Cemiyeti Meşihat'e bağlandıysa da kısa bir zaman sonra tekrar eski hâle dönüldü.²⁰⁸ Bu hadise muhtemelen-zannedilenin aksine-bir şahsî çekişmeden çok, Meşihat'in giderek pasifize edileceğinden korkan şeyhülislamın bir direnişiydi. Nitekim aynı endişeler II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da yaşanmış; o zamana kadar Meşihat'e bağlı bulunan şer'î mahkemeleri Adliye Nezareti'ne bağlanarak Meşihat sadece fetva verme vazifesiyle sınırlandırılmaya teşebbüs edilmiştir. İlericilerle muhafazakârları iyice birbirine düşüren bu hadise, belki de yıllar önce Mecelle Cemiyeti sebebiyle yaşanan gerginliğin ulaştığı bir noktadır.

²⁰⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, 219.

²⁰⁷ Ahmed Lûtfi Efendi, *Vekayi'nâme*, Haz. M. Aktepe, C. XII, 1989, s. 78.

²⁰⁸ *Tezâkir*, IV/95-97.

Şer'î mahkemelerin yanı sıra yeni mahkemeler kurmanın gereksizliğini, hatta mahzurlarını dile getirenler olmuştur. Ancak hukuk hayatındaki bu düalite, Cevdet Paşa'nın fikrinden çıkmış değildir. Düalite Tanzimat devrinin en mühim hususiyetidir. Medrese yanında mektep, şer'î mahkemesi yanında nizamiye mahkemesi... Cevdet Paşa, istese de bu çerçevenin dışına çıkabilme iktidarına sahip değildi.

Tanzimat'tan sonra adlî teşkilattaki bu ikiliğin sebebi, muhtemelen şer'î mahkemelerinin modernize edilmeye gerek görülmemiş olmasıdır. Şer'î mahkemelerinin baktıkları saha, İslâm hukukunun pek boşluk bırakmadığı ve dinî vasfı daha bariz olan ahval-i şahsiyye (şahıs, aile, miras ve mülkiyet hukuku) sahasıdır. Hâlbuki nizamiye mahkemeleri bunun dışındaki alanlarda hükmetmek üzere kurulmuştur. Muhtemelen bu sebeple zamanın ricâline, dinî ve ferdî niteliği ağır basan dâvâlara bakan şer'î mahkemelerinde reform yapıp bunları aslî kimliğinden uzaklaştırmaktansa, bunların yanında ve ayrıca modern tarzda mahkemeler teşkil etmek daha elverişli ve kolay görünmüştür. O hâlde bu da Cevdet Paşa'nın başka bir hizmeti sayılabilir. Bu sahada modernleşmeye izin vermeyeceği muhakkak olan ulemanın menfi reaksiyonlarından da çekinilmiştir. Öte yandan nizamiye mahkemelerinin kurulmasındaki sâik, gayrimüslimlerin davaları hakkında Avrupa devletlerinde bir teminat teşkil etmektir. Gayrimüslimler şer'î mahkemelerin vazife sahasına giren şahıs, aile, miras ve mülkiyet hukukuna dair davalarda zaten adlî imtiyaza sahipti. Müslümanlar da bu hususları şer'î mahkemelere götürmekteydiler. Kaldı ki Müslüman ve gayrimüslim teb'anın bunların dışında kalan ceza, ticaret ve borçlar hukuku davalarında müşterek mahkemenin vazifeli ve salahiyyetli olması da zaten İslâm hukukuna aykırı değildir.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye

Cevdet Paşa'nın bir hukuk adamı olarak İslâm ve Osmanlı hukukuna kazandırdığı en mühim eseri ise *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'dir. *Mecelle*, bütün Müslüman devletlerinde şer'î hukuk sahasında hazırlanan ilk kanun olma hususiyetine sahiptir. Cevdet Paşa'nın bu kanunun ortaya çıkmasındaki rolü, *Mecelle*'yi hazırlayan heyetin başkanı sıfatıyla sadece kanunun hazırlanmasından ibaret değildir. Zira bu sıralarda Osmanlı medenî kanununun millî karakterde mi olacağı, yoksa ticaret kanunu gibi Avrupa'dan mı alınacağı konusunda devlet adamları arasında şiddetli bir mücadele yapılmaktaydı. O sırada müessir mevkide bulunan olan Âli, Midhat ve Kabulî paşalar 1804 tarihli Fransız Medenî Kanunu'nun tercüme edilip kabul olunması taraftarı idiler.

Fransa da büyükelçisi Mösyö de Bourée vasıtasıyla medenî kanunlarının kabulü konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaktan geri durmuyordu. Ancak Cevdet Paşa'nın dirayetle meseleye sahip çıkması sonunda *Mecelle*'nin hazırlanmasına karar verilmiştir. *Mecelle*'nin yıllar alan hazırlanması döneminde de bu çalışmayı akamete uğratacak veya Cevdet Paşa'yı yıldıracak gayret ve mücadelenin eksiksiz sürdürüldüğü görülecektir.²⁰⁹

Mecelle, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında tatbik edilmiş bulunan bir nevi medenî kanundur. *Mecelle* mecmua, dergi demektir. O hâlde *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* tabiri ise *adli hükümler mecmuası* gibi bir manaya gelmektedir. Tarih boyunca zaman zaman İslâm devletlerinde şer'î hukukun medenî ve borçlara dair hükümlerinin kanunlaştırılmasına teşebbüs edilmişse de, mümkün olmamıştı. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ile beraber hukuk nizamında da yenilikler yapılması esası benimsenince, kanun yapmak üzere kurulan komisyonlardan birisi *Mecelle*'yi hazırlamıştır.

Mecelle'yi Hazırlayan Sebepler

Mecelle'nin ilanını hazırlayan muhtelif sebepler, kanunun mazbatasında, (giriş kısmında) anlatılmaktadır:

1. Memlekette eskiden beri var olagelen tek hâkimli ve tek dereceli şer'îyye mahkemelerinin yanında, zamanın ihtiyaçları ve ecnebi devletlerin baskısıyla daha çok Fransız örneğine göre nizamiye mahkemeleri kurulmuştu. Bu mahkemelerin hâkimleri, hukuk bilgileri kâfi gelmediği için, hüküm verirken eski fıkıh kitaplarını taramak veya çoğu zaman müftilere müracaat etmek mecburiyetinde idi. Bu sebeple muntazam ve kolayca anlaşılır bir hukuk metnine ihtiyaç doğmuştu.
2. İslâm hukuku kaynaklarının farklı tefsirlerini teşkil eden içtihatlar arasındaki hüküm farklılıkları tatbikatta birtakım müşkilat doğurmaktaydı. Zaman ilerledikçe eskiden olduğu gibi, bunlar arasından gerekli hükümleri tespit, tercih ve tatbik edecek bilgili ve ehliyetli hukukçu yetişmez olmuştu.
3. Osmanlı Devleti'nin, ayrı dinlere mensup pek çok vatandaşı vardı. Bunlar kendi dinleriyle alakalı olan aile hukuku dışındaki meselelerde İslâm hukukuna tabi idiler. Son zamanlarda bu gayrimüslimlerin hamisi rolündeki ecnebi devletler, bilhassa İngiltere, Fransa ve Rusya, bütün vatandaşlar için müşterek ve muayyen bir hukuk metnini kanun

olarak kabul edip, hukukî istikrar ve aleniyeti sağlaması hususunda Osmanlı hükûmetine tazyikte bulunuyordu.

4. Tanzimat hareketini meydana getiren kimseler de Avrupa hayat görüşünün üstünlüğünü kabullenmiş idiler. Hatta Fransız muhipliği ile tanınan Sadrazam Âli Paşa gibi, Napolyon'un hazırlattığı Fransız Medenî Kanunu'nun kabul edilmesi fikrini savunanlar vardı. *Mecelle*'nin hazırlanmasıyla, haysiyet kırıcı görülen bu cereyana engel olmak istenmiştir.
5. Zamanın ilerlemesi ile sosyal, iktisadî ve hukukî hayattaki değişmeler, bu değişmelerin meydana getirdiği meselelere cevap verebilecek bir kanunun hazırlanmasını gerektirmiştir.

Mecelle Cemiyeti

Âli Paşa'nın Fransız Medenî Kanunu'nu tercüme ettirmesiyle ortaya çıkan teşebbüslere, başta Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) olmak üzere gelecekteki hukukçu ve devlet adamları karşı çıkararak millî bir kanun hazırlanmasını savunmuşlardır (Vaktiyle Almanya'da tabii ve tarihçi ekollerin medenî kanun çekişmesinde olduğu gibi). Neticede mücadeleyi gelenekçiler kazanmışlar ve *Mecelle Cemiyeti* adında ilmî bir heyet teşkil olunmuştur. Zamanın önde gelen İslâm hukukçularının yer aldığı ve başlarında büyük hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın bulunduğu bu heyet, 1869-1876 seneleri arasında fasılalı ve maceralı bir çalışma neticesinde, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* adındaki ilk Osmanlı medenî kanununu tamamlamaya muvaffak olmuştur.

Mecelle Cemiyeti, muayyen günlerde toplanır; yazılacak mevzuların tertip ve tahriri görüşülerek, kaleme alınmak üzere içlerinden birine havale olunurdu. Karar yazıldıktan sonra da tekrar kısım kısım maddeler üzerinde bir daha görüşülürdü. Sonra kabul olunan şekilde tesbit olunur ve her madde yazılış bakımından reis Cevdet Paşa'nın tashihinden geçerdi. Her kitap hazırlandıkça, eshâb-ı mûcibe mazbatasıyla (gerekçesiyle) meclis-i vükelâya (kabineye) takdim olunurdu. Meclis-i vükelâ da iyice müzakere ettikten sonra, bazı mühim maddelerin esbâb-ı mûcibesi gösterilerek, arz tezkeresiyle (üst yazıyla) padişaha takdim ederdi. "*Mûcibince* (gereğince) *amel oluna*" iradesi verildikten sonra, mâbeyn-i hümâyûn (saray) başkâtibliğinden çıkan irade-i seniyye sadrâzamlık makamına tebliğ edilirdi. Böylece kanunun her bir kitabı, çalışmanın sonu beklenmeden, tamamlandıkça zamanın padişahı Sultan Abdülaziz'in fermanıyla ilan olunmuştur. *Mecelle* bir encümen tarafından hazırlanmakla beraber, Ahmed Cevdet Paşa'nın rolü çok fazladır. Nitekim

²⁰⁹M. Âkif Aydın, "*Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa*", Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul, 1986, s. 21-39.

kendisi başka bir vazife ile encümenden ayrıldığı zaman zarfında hazırlanan *Kitâbü'l-vedia*, ifade ve üslûp bozuklukları sebebiyle kanunlaşamamış; Cevdet Paşa'nın tekrar encüme gelişiyle, *Kitâbü'l-emânât* ile vedia bahsi düzenlenmiştir. Bu bakımdan *Mecelle*, Ahmed Cevdet Paşa'nın eseridir denilse, yanlış olmaz.

Mecelle'yi tertip eden heyette Seyyid Ahmed Hilmi Efendi (1305/1888), Seyfeddin İsmail Efendi (1300/1882), Filibeli Seyyid Halil Fevzi Efendi (1302/1884), Şirvânîzâde Ahmed Hulûsi Efendi (1306/1889), Amasyalı Kara Halil Efendi (1298/1880), Yusufzâde Ahmed Hâlid Efendi (1299/1882), Allâme-i Şamî İbni Âbidîn'in oğlu Seyyid Alâeddin Efendi (1306/1888), zamanının Ebû Hanîfesi olarak tanınan Karînâbâdîzâde Ömer Hilmi Efendi (1307/1889), Bağdatlı Muhammed Emin Efendi (1309/1891), Gerdankıran Ömer Hulusi Efendi (1292/1875), Seyyid Yunus Vehbi Efendi (1904), Kırımlı Abdüssettar Efendi (1304/1887), Abdüllatif Şükrü Efendi ve İsa Ruhi Efendi (1297/1881) bulunmuş; 1885'ten sonra Fetvâ Emîni Mehmed Nuri Efendi, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyeye azası Hacı Mehmed Efendi, Sadreyn Müsteşarı Abdullah Şâkir Efendi ve Meclis-i Maarif Reisi Ali Haydar Efendi de iştirak etmiştir. *Mecelle Cemiyeti*'nin çalışmaları giderek yavaşlamış ve 1306/1889 yılında, ihtiyaç hasıl olduğunda tekrar toplanmak üzere tatil olunmuştur.

Mecelle'nin Hususiyetleri

Muhtevası itibariyle *Mecelle*, tamamen şer'î hukuk hükümlerinin yer aldığı bir kanundur. *Ahvâl-i şahsiyye* denilen şahıs, aile ve miras hukukuna dair hükümleri ihtiva etmez. Zira *Mecelle*, daha ziyade nizamiye mahkemelerinde tatbik edilmek üzere hazırlanmıştır. *Ahvâl-i şahsiyye* meseleleri ise şer'iyeye mahkemeleri ile cemaat meclislerinin vazifesine dâhildi. *Mecelle*'de ceza, vergi, arazi hukukuna ait hükümler de yoktur. Çünkü bunlar kendi hususî kanunlarıyla tanzim olunmuştu. Nitekim bu tarihlerde yine Ahmed Cevdet Paşa'nın gayretleriyle ceza ve arazi kanunnameleri çıkarılmıştı.

Mecelle'nin *büyu'* (satım), *icâre* (kirâ), *kefâlet*, *havâle*, *rehin* ve *vedia*, *emânât*, *hibe* (bağışlama), *gasb* ve *itlaf* (haksız fiiller), *hacr*, *ikrah* ve *şuf'a*, *şirket*, *vekâlet*, *sulh* ve *ibrâ*, *ikrar*, *dâvâ*, *beyyinat* ve *tahlif* (deliller) ve *kazâ* gibi akidleri ve hukukî müesseseleri tanzim eden on altı kitabı vardır. Bu on altı kitap cem'an 1851 maddeden müteşekkildir. Bunlardan 400 tanesi muhakeme usulü, 200 tanesi ticaret, 1100 tanesi eşya ve borçlar hukukuna dair olup, 100 tanesi de küllî kaide denilen umumî hukuk prensibidir. Bu bakımdan *Mecelle*'yi madde sayısının çokluğu bakımından tenkit etmek yersizdir. Çünkü *Mecelle* neredey-

se birkaç kanunun muhtevasına sahiptir. Üstelik Fransa, İtalya, Prusya, Rusya medenî kanunları, *Mecelle*'den daha fazla madde ihtiva ediyordu.

Mecelle, Hanefî mezhebinin kuvvetli kavillerine göre hazırlanmıştır. Zamanın şartları ve insanların ihtiyaçları nisbetinde (nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak) bu mezhebin kuvvetli olmayan kavillerine de yer verildiği olmuştur. Hem hukuk birliğini zedelemek hem de Hanefî fihhına bağlı yetişen ulemânın reaksiyonunu çekmek endişesi ile olacak, Hanefî mezhebinin dışına çıkılmamıştır.

Mecelle'nin ifadesi düzgün, lisanı uygundur. Sistem olarak eski fıkıh kitaplarına benzemektedir. Yani hazırlanmasında meseleci (kazuistik) bir sistem takip edilmiştir. İslâm hukukunun hususiyetleri gereği bu şekilde hareket edilmiştir.

Mecelle'nin Tatbiki

Mecelle, 1926 yılında İsviçre Medenî Kanunu'nun kabulüne kadar 57 sene muteberiyetini devam ettirdi. Osmanlı milletlerinin lisanları olan Arapça, Bulgarca, Rumca ve Ermeniceye, ayrıca Fransızca ve İngilizceye tercüme edildi. Mısır ve Tunus, o tarihlerde mümtaz (otonom) birer vilayet hâline geldiğinden, *Mecelle* burada yürürlüğe giremedi. *Mecelle*, çıkarıldığı tarihte Osmanlı Devleti'ne bağlı Hicaz, Suriye, Ürdün, Lübnan, Arnavutluk, Bosna, Kıbrıs, Filistin ve Yemen'de tatbik olundu. Zeydî imamlarının hâkim olduğu Kuzey Yemen'de Osmanlı hâkimiyeti sona erer ermez (1918) *Mecelle* tatbikattan kaldırıldı. Bosna'da tatbik olunan *Mecelle*, Balkan devletlerinin medenî kanunlarına mühim tesirlerde bulundu. Bulgaristan Emeti (prensiği) kurulurken, Bulgarlar *Mecelle*'yi kendi lisanlarına tercüme edip yeni mevzuatlarının esası olarak kabul ettiler. Sırbistan ve Karadağ medenî kanunlarına, bilhassa *vedia*, *muhayyerlik*, *şuf'a*, *rehin*, *irtifak hakları* gibi hükümler hep *Mecelle*'den alınmıştır.

Mecelle, Arnavutluk'ta 1928; Kıbrıs'ta 1946 yılına kadar tatbik olundu. Suriye'de 1949, Irak'ta 1951, Ürdün'de 1976, Güney Yemen'de 1992 yılında yürürlükten kaldırılmasına rağmen, bu ülkelerde yeni yapılan medenî kanunlarda *Mecelle*'nin izlerini görmek mümkündür. Lübnan'da 1934'te *Mecelle*'nin ekseri maddeleri mer'iyetten kaldırılmış, ancak hâkimler Lübnan mevzuatında çözüm bulamadıkları meselelerde *Mecelle*'ye bakmakla mükellef kılınmıştır. Filistin'de *Mecelle*'nin tatbikatı İngiliz işgalinden sonra da devam etmiştir. Hatta İsrail kurulduktan sonra da *Mecelle*'yi yürürlükten kaldırmamıştır. Bugün *Mecelle*'nin tesiri Müslüman devletlerden daha çok İsrail'de görülür. İsrail Aynî Haklar Kanunu'nun pek çok hükümleri de *Mecelle*'den alınmıştır.

Mecelle Üzerine Çalışmalar

Son devir Osmanlı hukukçularından Mahkeme-i Temyiz Reisi, Fetva Emîni, İstanbul Mekteb-i Hukuk muallimi ve Adliye Vekili Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi *Mecelle*'yi dört büyük cild hâlinde şerhetmiş ve buna *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* ismini vermiştir. Çok kıymetli ve etraflı bu eser 1330 yılında İstanbul'da basılmış, bilahare Arapçaya da çevrilmiştir. Musul Valisi Şerif Hacı Reşid Paşa'nın *Ruhü'l-Mecelle* adlı şerhi sekiz cilt olup 1325 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Kayseri Müftisi Mesud Efendi'nin Arapça yazılmış *Mir'at-i Mecelle* adlı kitabı ise *Mecelle*'nin hangi fıkıh kitaplarından hazırlandığını gösteren mükemmel bir eserdir. Türkçe ve Arapça başka şerhleri de vardır. Fransızcaya çevrilerek, Fransız Medenî Kanunu ile mukayeseli bir şekilde şerhedilmiştir.

Mecelle'ye bilhassa garp tarafından bazı tenkitler yöneltmiştir: Her kitabın başında, orada geçen kelime ve ıstılahlar tarif edilmiştir. Bazı maddelerin altına açıklayıcı mahiyette misaller yazılmıştır. Dört mezhebden sadece Hanefî mezhebi hudutları içerisinde kalınmıştır. Menkul malın kabzından evvel beyine cevaz verilmemiştir. Bütün fer'î meselelerde tatbik edilecek umumî maddeleri yoktur. Mukaddimedeki küllî kaidelerin tatbik kabiliyeti azdır. Muasır medenî hukukun şahıs, aile, miras hukuku ve aynî haklar gibi taksimi, *Mecelle*'de mevcut değildir. On altı kitap arasında bir insicam yoktur. Muhtelif meseleler bir kitapta toplanmıştır. Kanun tanziminde tutulması mutad olan yoldan ziyade fıkıh kitapları tasnifine göre tanzim edilmiştir. Son dört kitap medenî hukuktan çok, hukuk usulü muhakemelerine ait hükümleri ihtiva etmektedir. Bugünkü iktisadî ve ticarî münasebetlere hâkim olan esaslar yerine, muayyen bir ahlak kaidesine başvurmakla iktifa edilmektedir. Garp medenî kanunlarında akidlerin umumî nazariyesi mahiyetindeki hükümler, her akidde tekrar edilmediği hâlde, *Mecelle*'nin kitaplarında bahis mevzuu edilen akdin yapılışına, teşekkül ve irade unsuruna ait hususlar tekrar edilmektedir. Bir medenî kanun olmak itibarıyla çok fazla maddesi vardır.

Bu tenkitlerin bir kısmına ve *Mecelle*'nin İslâm hukuku kanunlaştırması olduğu, bu hukukun kendine has prensip ve hususiyetlerinin bulunduğu, *Mecelle*'nin de gayet tabîî olarak buna uygun şekilde tedvin edildiğini söyleyerek topluca cevap vermek mümkündür. Ayrıca öncelikle hukuk nosyonundan mahrum gayrimüslim azaların vazife yaptığı nizamiye mahkemelerinde tatbik edilmek üzere çıkarıldığını, bu bakımdan yanlış anlamaları önleme gayesi güttüğünü hatırlamak gerekir. *Mecelle* münhasıran bir medenî kanun olmak iddiasında değildir. Hem hâkimlerine yol göstermek hem de ecnebiler bakımından hukukun aleniliğini temin gibi pratik maksatlarla hazırlanmıştır.

1792 Prusya Medenî Kanunu 19 bin maddeyi aşkındı. 1804 Code Civile Napoléon (Fransız Medenî Kanunu) 1281; 1866 İtalyan Medenî Kanunu 2147; 1900 Alman Medenî Kanunu 2385; 1907 İsviçre Medenî Kanunu 1228; 1926 Türk Kanun-ı Medenîsi 937 madde idi. O hâlde *Mecelle*'nin çok maddeli oluşu bir kusur değildir.

Mecelle'yi tenkit edenlerin yanında, takdir edip övenler de az değildir. İslâm hukukunun kanun hâline getirilebileceğini gösterdiği için İslâm âleminde büyük bir hürmet ve sevgi uyandırmıştır. İslâm hukukçuların rey ve içtihatlarının bir araya toplanması için yapılan ilk teşebbüstür. Garp hukukunun, celb-i menâfiin def-i mefâside (menfaat celbinin kötülüklerin giderilmesine) üstünlüğüne dayanan ve menfaati öne alan kıymet üstünlüğüne karşı, def-i mefâsidin celb-i menâfiden evlâ olduğu düşüncesi ile ahlakî ön planda tutmaktadır. Koyduğu hükümlerde daima bir muvazene kurmak ve haksız bir menfaat teminine yer vermemek temayülündedir. Her mesele teferruatına kadar tanzim edilmiş; bu sayede ihtilafların çözümünde ındî ve keyfî takdirlere yer bırakılmamıştır. Birbirine zıt hiçbir hüküm taşımaz. Zamanına göre benzerinin vücuda getirilmesi güç bir eserdir. Cevdet Paşa'ya ait millî bir tertibi ve sehl-i mümteni denecek kadar parlak bir üslûbu vardır. Maddeleri son derece veciz ve açık yazıldığından tatbikatı rahat olmuştur. *Mecelle*'nin üslûp ve hükümlerindeki vuzuh ve kat'iyet, ona mevzuat arasında müstesna bir yer vermiştir. İslâm hukukuna ve onun sadece Hanefî mezhebine dayalı, hukuk tarihi bakımından son derece mühim bir kanundur. Garp hukuk kanunlarıyla orijin olarak doğrudan doğruya bir alakası yoktur. İslâm hukukunda Borçlar Kanunu ve Medenî Kanun olarak ve oldukça sistemli bir şekilde tanzim edilmiş ilk düzenlemedir. Çok esaslı ve kuvvetli bir muhteviyatı vardır. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nin medenî kanun ihtiyacını kolaylıkla karşılamıştır. Her kitabın evveline o kitaba ait ıstılah ve tabirlerin konması hükümleri anlamayı kolaylaştırmış ve ihtilafa mahal bırakmamıştır. *Mecelle*'nin misalleri bol ve tarifleri çok bir şekilde hazırlanmış olması büyük bir boşluğu doldurmuş ve mükemmel hizmetler görmüştür. Zira büyük İslâm hukukçularının yazdığı ciltler dolusu ve çoğu Arapça olan hukuk kitaplarındaki aslı hükümleri okuyup öğrenmek Arapça bilmeyen nizamiye mahkemelerindeki hukukçular için çok daha zordu.

Mecelle hakkında, öncelikle hazırlanmasında büyük emeği geçen Ahmed Cevdet Paşa, şu yorumda bulunmaktadır: "*Avrupa kıt'asında en ibtidâ tedvin olunan kanunnâme, Roma kanunnâmesidir ki şehir-i Kostantiniyye'de (İstanbul) bir cemiyet-i ilmiyye tarafından tertib ve tedvin olunmuş idi. Avrupa kanunnâmelerininin esâsıdır ve her tarafda meşhur ve muteberdir. Fakat*

Mecelle-i Ahkâm-i Adliyye'ye benzemez. Beynlerinde (aralarında) pek çok fark vardır. Çünkü o, beş-altı kanunşinas zâtın marifetiyle yapılmıştı. Bu ise, beş-altı fakih zâtın marifetiyle vaz'-ı ilahî olan (Allah tarafından konulan) şeriat-ı garrâdan ahz ve iltikat edilmiştir (alınmıştır). Avrupa kanunşinaslarından olup bu kere Mecelle'yi mütâlaa ve Roma kanunnâmesiyle mukayese eden ve her ikisine dahi mücerred eser-i beşer (sadece birer insan eseri) nazarıyla bakan bir zât dedi ki: 'Âlemde, cemiyet-i ilmiyye vâsıtasıyla iki defa kanun yapıldı. İkisi de İstanbul'da oldu. İkincisi, tertibi ve intizamı ve mesâilinin (içindeki meselelerin) hüsn-i tensik ve irtibatı (güzel tertibi) hasebi ile evvelkiye çok müreccaktır ve fâikdir (üstün ve yeğdir). Beynlerindeki fark dahi insanın o asırdan bu asra kadar âlem-i medeniyette kaç adım atmış olduğuna bir mikyastır (ölçüdür).'"

Avrupalı yazarlar da *Mecelle* hakkında takdirlerini ifade etmekten geri durmamışlardır. Nitekim Bernard Lewis der ki: "*On dokuzuncu yüzyılın belki en önemli hukuk reformu, Mecelle diye tanınan ve ilk bölümü 1870'te yayımlanan yeni bir Medeni Kanun'un ilanıydı. Mecelle pek geniş ölçüde zamanının entellektüel hayatında önde gelen bir sima olan bilim adamı, tarihçi ve dahi hukukçu Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) eseri idi. Şer'î hukukun bir kanunundan çok kanunlar külliyatı olan onun bu eseri, Türk hukukunun büyük başarılarından biri sırasında yer almalıdır. 1926'da Cumhuriyet tarafından kaldırılıncaya kadar Türkiye'de yürürlükte kaldı. Hâlâ da Asya'da Osmanlı varisi devletlerin birçoğunun hukuk sistemlerine temel teşkil etmektedir.*"²¹⁰

Netice itibariyle *Mecelle*, çoklarına göre hukuk tarihinde âdeta emsali yazılmamış bir eserdir. Nitekim Ahmed Cevdet Paşa, Bizans İmparatoru Justinianus'un kanununu kastederek, dünyada kayda değer iki kanunun da İstanbul'da yapılması tesadüfüne dikkat çekmiştir. Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle*'nin hazırlanmasında önyak olmakla yalnız İslâm hukukuna değil, dünya hukuk hayatına da büyük bir hizmette bulunmuş; hem kendi adını hem de hazırladığı bu mükemmel eserin adını ebedileştirmiştir. İnsan eseri olmak itibarıyla elbette *Mecelle* de kusursuz değildir. Ama bu, onun şöhretine gölge düşürmemiş; bilakis on iki asırlık İslâm hukukundan, zamanın ihtiyaçlarına uygun kanunlaştırmalar yapılabileceğine bir delil ve kıvılcım teşkil etmiştir.

Değerlendirme

Muhtelif yönleriyle geniş bir şekilde tefekkürünü ve ilmî kudretini, aynı zamanda idarî başarılarını aksettirmeye çalıştığımız Ahmet Cevdet Paşa, Türk ilim ve fikir tarihinde müstesna yeri olan bir insandır. Mübalağa etmeden söy-

²¹⁰Lewis, s. 122-123.

lenebilir ki Ahmet Cevdet Paşa, XIX. asrın, hem Osmanlı dünyasının hem bütün İslâm dünyasının en büyük mütefekkeri ve en kapsamlı âlimidir. Çünkü medreseden yetişmiş olduğu hâlde, medresenin kalıplarını aşmış, taşmış ve medreseden aldığı bilgilerle yetinmeyerek, o zamanın revaçta olan ilimlerini ve bilhassa yabancı dili, özellikle matematik ve benzeri ilimleri özel derslerle olarak edinmiş ve kendisini bu yönlerden de takviye etmiştir. Kısa zamanda, bilgisi ve zekâsıyla parlamış, Avrupa'ya tahsil için gönderilenlerin arasında, tahsil için oraya gönderilmediği hâlde temayüz etmiş ve devlet kademelerinde de hızla yükselmiş, devletin resmî tarihçisi vazifesini görmüş; bunun yanında, tarihi hadiseleri, sadece kaydetmekle kalmamış, onların esas sebepleri üzerinde derinliğine düşünerek, tarih felsefesi üzerinde de fikirler yürütmüştür. Hatta, bazı değerlendirmelere göre, İbn Haldun'un tarih felsefesine ait görüşlerinin tesirinde kalarak yeni fikirler ileri sürmüş ve İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini de Türkçeye çevirmiştir.

A. Cevdet Paşa daha çok, siyâsî ve toplumsal konumunun etkisiyle düşüncelerini şekillendirmiştir. Christoph Neuman'a göre, "*XIX. yüzyıl Osmanlı düşüncesinin Hobbes'i olmaktan ziyade, onun Machiavelli'dir.*" Siyaset felsefesi açısından bu hüküm tartışılabilir. Fakat A. Cevdet Paşa'nın bir siyaset felsefesi sistemi kurmadığı muhakkaktır. Onun siyâsî fikirlerinin merkezi devlettir. O, devleti sosyal bir alet, ama işlevi olan bir aygıt olarak görür. Devlete yüklediği görev de hakları yerine getirmek (ihkak-ı hukuk) ve ülkenin savunmasıdır (hıfz-ı bilâd).

Tarihçiliğinin yanında büyük bir hukukçudur ve bilindiği gibi *Mecelle*'yi tanzim edenlerin başındadır. Bu cephesini de Buğra Ekinci Bey, vukuf la ve dirayetle ortaya koydu. *Mecelle*'yi tedvini de o devrin ileri gelen devlet adamlarının, mesela Sadrazam olan veya Hariciye Vekili olan bazı kimselerin Fransız Medenî Kanunu'nun Türkçeye çevrilip uygulanması talebine karşı çıkararak gerçekleştirmiş ve yeni bir kanun tedvininin lüzumunu ve icrasını ortaya koymuştur.

Bunun yanında belagatla da uğraşmıştır. İlk defa Türkçe mantık kitabı yazmış, devletin bekası, ayakta kalması ve ıslahı için, özel fikirler ileri sürmüştür. Belki dönemimiz de dâhil olmak üzere birçok dönemlerde bilim adamlarında görülmeyen bir icracılığı söz konusu. Millî Eğitim veya Maarif Nazırı olarak, Adliye Nazırı veya buna benzer birtakım bakanlıklarda ıslahatçı tutumuyla, o bakanlıkların ve devletin çeşitli kademelerinin değişik şekillerde yeniden yapılanmasına ön ayak olmuş, üstelik çeşitli yerlerde valilikler yapmış, isyanları bastırmak için vazifelenirilmiş, askerî teamülden gelmediği hâlde bu vazifelerde de fevkalade muvaffak olmuş, gittiği yerlerde evvela

sosyolojik olarak hadiseleri tespit etmiş, bundan sonra şehrin veya bölgenin ıslahı için kanunnameler, nizamnameler hazırlamış onları bizzat icra etmiş, uygulamış, huzuru sükûnu sağlamış, ondan sonra geriye dönmüştür.

Ahmet Cevdet Paşa, sadece geçen asırdaki söyledikleriyle kalacak bir insan değildir; günümüze ve daha ileriye de ışık tutacak çapta bir fikir adamıdır. Mesela Batılılaşmanın Lale Devri'nde başladığı ve daha sonra II. Mahmut döneminde hızlanması karşısında, Ahmet Cevdet Paşa, şuursuz Batılılaşmanın karşısına çıkmış ve kendi ortaya koyduğu fikirleriyle, Batılılaşmanın doğurabileceği zararları ve buna karşı, kendi bünyemizden alınabilecek tedbirleri de göstermiştir. Bu bakımdan bugüne de ışık tutabilecek çapta bir insandır.

Bir küçük misal vermek istiyorum. Bundan 150 sene evvel, Ahmet Cevdet Paşa, sosyalizm daha doğrusu Marks'ın ileriye sürdüğü sosyalizm hakkında birkaç makale yazmış (*). Bu fikirlerin, ahlakî yönden, içtimaî yönden, ta Mazdek'e kadar gittiğini bildiriyor, sosyalizmi ve nihilizmi özellikle zikrediyor ve nihilistleri de sofistaiye denilen İlk Çağda, Yunan'da görülen sofistlerin bir devamı gibi görüyor. Hatta onların içerisinde Gorgias gibi varlığı ve bilginin imkânını, bilimi, bilmeyi inkâr eden kimselere benzer nihilistlerde de anlayışlar olduğunu ileri sürüyor. Sonra da Avrupa'nın içtimaî yapısının bu gibi cereyanların gelişmesine müsait olduğunu, fakat Avrupa'da bir sosyalist ihtilal olduğu zaman durumun ne gibi bir tehlike ortaya çıkaracağını kendi açısından mütalaa ediyor. Daha sonra da bu gibi ihtilaller olsa bile fazla uzun süreli olmaz, çünkü bunun karşısında da birtakım gruplar, fikirler ortaya çıkar ve Osmanlı Devleti ve ülkesi açısından da bir tehlike olmaz. Çünkü bizim hem aile yapımız hem inancımız hem de ahlakımız ve içtimaî yapımız sağlamdır. Sadece şöyle bir şey olur: O memleketlerden, ihtilalin olduğu ülkelerden kaçan kimseler Türkiye'ye, Osmanlı Devleti'ne fazlasıyla akın ederler, sığınmak zorunda kalırlar, biz de onları almak zorunda kalırız. Bizde de bunların taraftarları olabilir. Bunlar da fazla değildir. Bu gibi insanlar, sayıca azdırlar, fazla tesirli olmazlar. Korkulacak bir şey yoktur. Yani 1917'den sonraki hadiseleri, âdeta o zamandan özetlemiş gibidir. Bu bakımdan, ileriye görebilen, ileriye düşünebilen, hatta yıkılmakta olan bir devletin, birkaç sene sonrasını değil, belki 100-150 sene sonrasını düşünüp ona göre tedbirler getirmeye çalışan bir kimsedir. Tesirleri günümüze kadar uzanmış olarak XIX. asrın en büyük mütefekkiridir. O, bu gibi fikirleri ve üstün vasıflarıyla ihmal edilemeyecek bir fikir ve ilim adamıdır.

Mecelle'de fıkıh toplum anlayışı, dinamik ve değişkenleri toplumdur. Dolayısıyla *Mecelle*, sosyal değişimi, fıkıh yönünden önemli ve zorunlu görür.

A. Cevdet Paşa akla ve akliliğe (rasyonaliteye) çok önem veren bir düşündürdür. Bundan dolayı mantığa da çok önem vermiş, onu *Belâgat-ı Osmaniye*'ye bile yerleştirmiştir. A. Cevdet Paşa, oğlu Ali Sedad adına *Miyâr-ı Sedad* isimli bir mantık kitabı yazmıştır.

Şu hâlde Cevdet Paşa Tanzimatçı olmak, Tanzimat'ın getirdiği değişimleri kabul ve müdafaa ederek bir "ihyacı", ama ihyaya dayanan bir "inşa" ve hukukta, fıkıhta, maarıfte, adliyede modernleşmeyi gerçekleştiren bir teorisyen ve bir uygulamacı olduğunu göstermiştir. O, bu yönden İslâmî ilim anlayışının yenilenmesine de katkıda bulunmuştur. A. Cevdet Paşa, ilmî zihniyetin teşekkülünde esas rolü olan mantık, gramer, belâgat, bedîî ve beyan üzerinde de durmuş, bu konularla ilgili öğretici, açık ve anlaşılır kitaplar yazmış olması bu sebeptendir.

Cevdet Paşa da Osmanlı Devleti'nin buhranlı bir döneminde yaşamıştır. Çağını anlamak ve "*Devlet-i Âliyye*"yi kabilsiz çöküşten kurtarmak ister. Gerçekten de Paşa'nın zihnini kurcalayan sorun, devletin nasıl kurtarılacağıdır. Paşa'nın amacı hastalığın teşhisini yapmak ve tedavisi yönüne gitmektir. *Tarih-i Cevdet*'de o bir çağın muhakeme etmiştir, *Tezâkir-i Cevdet* de nasıl şuurulu bir devlet adamı olduğunu ortaya koymuştur.

İlim adamı, tarihçi ve devlet adamı yani fikirlerini uygulayan bir kimse olarak Cevdet Paşa'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumuna ve devletine büyük hizmetleri geçtiği bilinmektedir. Mühim olan onun bu üç cephesinden hangisinin ağır bastığı değil o asırda en ziyade Avrupa ilmine uygun ve fikirlerini vesikalardan devşirmiş olan bu tarihçinin, medreseden yetişmiş bir "molla" olarak hem ilimde hem tarihçilikte ve hem de idarecilikte devrine damgasını vurmuş olması ve milletin geleceğine de ışık tutabilmesidir. Allah rahmet eylesin.

(*)Bu makale sadeleştirilerek merhume Nermin Suner Pekin Hanım tarafından aslına sadık kalarak ve sadeleştirilerek Kubbealtı Akademi Mecmuası, Ekim 1978 sayısında yayımlanmıştır.

Kaynakça

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, Haz.: Y. Halaçoğlu, İstanbul, 1980.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, Yay.: C. Baysun, Ankara, 1986.

Aydın, Mehmet Âkif, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)*, *Bildiriler*, İstanbul, 1986.

Aydın, Mehmet Âkif, "Mecelle'nin Hazırlanışı", *Osmanlı Araştırmaları*, S. IX, İstanbul, 1989.

Aydın, Mehmet Âkif, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, s. 231-235.

- Ekinci, Ekrem Buğra, "Hukuk Tarihimizin Âbide Eseri: Mecelle", *Tarih ve Medeniyet*, S. 38, Mayıs 1997, ss. 54-56.
- Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1954.
- Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Dersaadet, 1332.
- Gür, Ahmet Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, İstanbul, 1993.
- Halaçoğlu, Yusuf - Aydın, M. Âkif: "Cevdet Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, s. 444.
- Kaşıkçı, Osman, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul, 1997.
- Lewis, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.: M. Kırath, Ankara, 1984.
- Mahmud Celâleddin, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, İstanbul, 1326.
- Mardin, Ebululâ, "Mecelle", *İslâm Ansiklopedisi*, Maarif Vekâleti.
- Mardin, Ebululâ, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, İstanbul, 1946.
- Meriç, Ümid, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul, 1979.
- Onar, Sıddık Sami, "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısımının Kodifikasyonu: Mecelle", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XX/1-4, 1955.
- Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul, 1973.
- Said Paşa, *Said Paşa'nın Hâtrâtı*, C. I, Dersaadet, 1328.
- Seviğ, Vasfi Raşid, "Fıkıh ve Medeni Kanun", *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII/3-4, 1951.
- Şimşirgil, Ahmet-Ekinci, Ekrem Buğra, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, 3. bs., İstanbul, 2010.
- Tarhan, Nuri, "Ahmet Cevdet Paşa", *Yargıtayın Yüzüncü Yıldönümü Armağanı*, İstanbul, 1968.
- Yavuz, Hulûsi, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)*, *Bildiriler*, İstanbul, 1986.

AHMET CEVDET PAŞA'NIN BELÂGAT-I OSMANİYE'Sİ VE YANKILARI

Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU²¹¹

Belâgat-ı Osmaniye'nin Anadolu Belâgat Çalışmaları Arasındaki Yeri ve Metodu

Anadolu'da yapılmış bulunan belâgat çalışmalarını; Arapça ve Türkçe yapılmış çalışmalar olarak iki grupta ele almak lâzımdır. Arapça çalışmalar, genelde şerh ve hâşiye niteliğini arzederken; Türkçe yapılmış çalışmalar, te'lif ve tercüme vasfını taşımaktadır.

Arap dili ile yapılan şerh ve haşiyeler, "Doğu Belâgat Ekolü"nü ile ri gelen temsilcilerinden es-Sekkâkî (öl.626/1228)'nin "Miftâhu'l-ulûm"unda

²¹¹ Prof. Dr., Bayburt Üniversitesi.